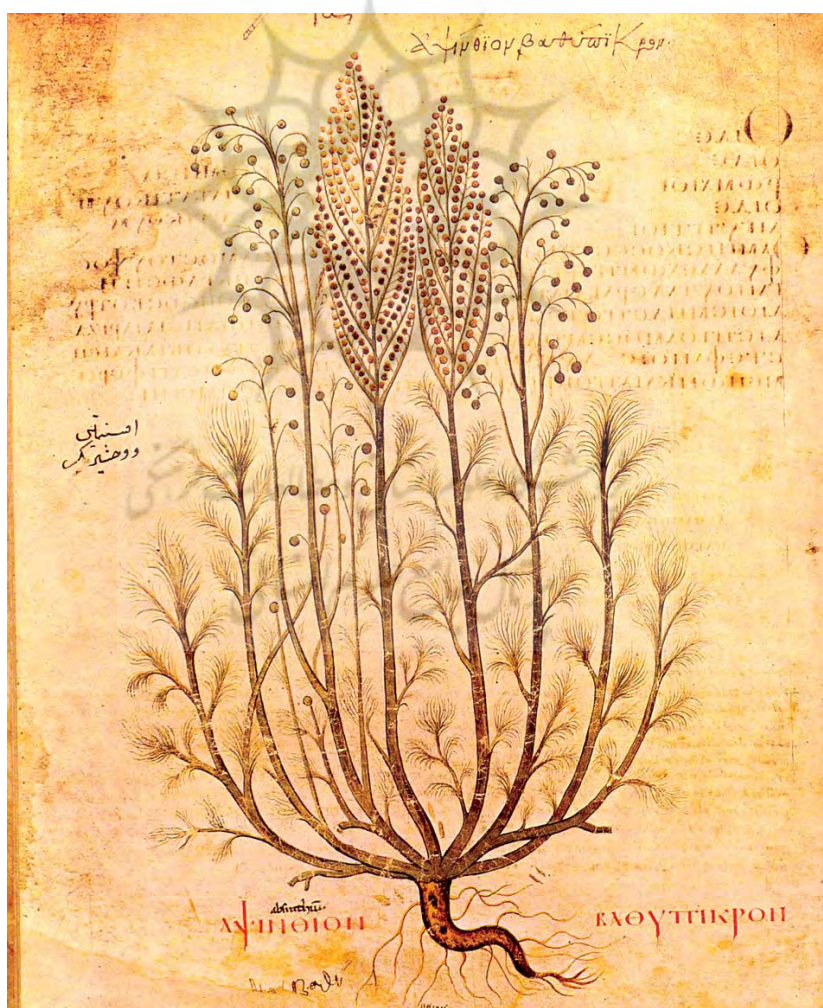

مقایسه تصویرسازی علمی نسخه
الحشایش آستان قدس رضوی با
تصاویر عینی گیاهان دارویی / ۲۱-۳۳

از قدیمی ترین نسخه یافت شده از کتاب
ماتریامدیکادیوسکوریدس معروف
به نسخه بولیان، ۵۱۲ م، محفوظ
در کتابخانه ملی اتریش دروین، مأخذ:
codex vindo. medgr 1 cder
wiener dioskurides

مقایسه تصویر سازی علمی نسخه الحشایش آستان قدس رضوی با تصاویر عینی گیاهان دارویی

***
ابوذر ناصحی ** آمنه حیدری ***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۲/۹

تاریخ داوری: ۹۸/۲/۲۷

تاریخ بازبینی: ۹۸/۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۹۸/۷/۲۱

صفحه ۲۱ تا ۳۳

چکیده

در طول دوران خلفای عباسی، جهان اسلام تبدیل به قطب دانش، پژوهش و روشنفکری گردید و شهر بغداد در دوران خلفای عباسی، به اوج پیشرفت و شکوفایی خود رسید. در این دوره دعوت دانشمندان و محققین به بغداد، گردآوری و برگرداندن کتابهای خطی از زبان سریانی، یونانی و پهلوی به عربی صورت گرفت. آنچه در قرون اولیه اسلامی قابل مشاهده است رشد تصویر سازی علمی در مناطق اسلامیت که دلیل آن را می توان باعلاقه مسلمانان به متون علمی مرتبط دانست. مسلمانان به صدر اسلام از طریق ترجمه متون علمی تمدن های مغلوب و همسایه به منبعی عظیم از متون علمی دست یافتند که این متون نیازمند تصاویری بود تا مخاطب تشنه علم را سیراب کند.

در «تصویر سازی علمی»، آنچه از عنوانش برمی آید؛ مطالب نا آشنا و پیچیده علمی، از طریق تصاویر برای مخاطب قابل فهم می گردد. هنرمند در این نوع از تصویر سازی ضمن اشراف نسبی بر متن علمی نیم نگاهی نیز بر جذابیت صوری کتاب داشته تا اشتیاق مخاطب را برای مطالعه افزون کند؛ هر چند شاخصه اصلی در این نوع از تصویر سازی، میزان ارادت تصویر ساز به متن علمی است.

هدف مقاله، بررسی، مطالعه و مقایسه تصاویر گیاهان دارویی نسخه الحشایش (نسخه محفوظ در گنجینه آستان قدس) با تصاویر واقعی این گیاهان است. سوال های اصلی تحقیق عبارتند از: ۱- تصاویر ترسیم شده در نسخه الحشایش آستان قدس رضوی چقدر با واقعیت عینی تطابق دارد؟ ۲- رابطه متن (توصیف تصویری گیاه) و تصویر سازی در نسخه الحشایش چگونه است؟

روش تحقیق در این مقاله روش توصیفی - تحلیلی بر مبنای مطالعات کتابخانه ای و رجوع به تصاویر عینی گیاهان دارویی صورت گرفته است. نگارنده گان از طریق مطالعه تطبیقی نسخه ها در کنار توصیف و تحلیل تاریخی تصاویر به نتایج تحقیق دست یافته اند. نتایج تحقیق نشان می دهد: که تصویرگر نسخه الحشایش آستان قدس رضوی در تصویر سازی گیاهان نا آشنا، بدون آنکه از روی طبیعت الگو برداری کند، به کمک تخیل خود از روی اوصاف گیاهان و یا به تقلید از کار پیشینیان اقدام به تصویر سازی کرده است. هدف اصلی تصویر ساز، زیباسازی و آرایش ترجمه ها و متون خشک و گاهی نامفهوم بوده تا نشان دادن تصویر واقعی گیاهان.

واژگان کلیدی

نسخه خطی الحشایش، آستان قدس رضوی، دیوسکوریدس، تصویر سازی علمی، گیاهان دارویی

*استادیار، دانشکده هنرهای تجسمی دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، استان اصفهان (نویسنده مسئول) Email: a.nasehi@au.ac.ir

** کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه علم و هنر اردکان، یزد Email: zahedani@shirazu.ac.ir

مقدمه

امروزه با بیان واژه «تصویرسازی» توجه همه مخاطبان به تصویرسازی صفحات کتاب معطوف می‌شود. زیرا با توسعه کتاب‌سازی، تکثیر و نشر آن در هزاره گذشته، هنر تصویرسازی بیشتر در زمینه کتاب بوده است. تصویرسازی کتاب‌های دست‌ساز کاغذی عمدتاً بیان‌کننده این واقعیت است که تصویرگران با بهره‌جویی از این فن تلاش کرده‌اند که راوی وقایع مختلف روزگاران خود و بیان‌گر عقاید دینی و حوادث تاریخی و روشن‌کننده برخی علوم نظری و عملی و متون ادبی باشند. تصویرسازی کتاب ماتریامیکا (الحشایش) دیوسکوریدس (که در تمدن اسلامی به نام دیوسکوریدس شهرت دارد، بنا بر قول اکثر مورخان ابتدا در زادگاه خود، عین زریه، و سپس نزد استادان حوزه علمی اسکندریه به تحصیل علوم و فنون گوناگون از جمله فلسفه و ادب یونانی و گیاهان طبی پرداخت. سپس مدتی نیز برای تکمیل معلومات در آتن اقامت گزید و بعدها علاوه بر سیاحت بلاد آسیای صغیر و سوریه، در عهد امپراتوری نرون همراه با قشون روم از قسمت عمده‌ای از جزایر و ممالک جنوبی خاک اروپا دیدن کرد و از نزدیک به مطالعه مشاهده و کسب معلومات و تجارت درباره خواص طبی انواع گیاهان و نباتات پرداخت. وی با تألیف کتاب الحشایش، تمام تجارب و معلومات شخصی خود و گذشتگان را در باب خواص طبی گل‌ها و گیاهان نواحی مختلف، مرتب و منظم کرده و به این ترتیب آنها را از نابودی به دست حوادث روزگار مصون و محفوظ داشته است.)

گذر زمان نشان‌دهنده اهمیت تصویرسازی در فرایند انتقال مفاهیم علمی است. تصویرسازی کتاب ماتریا مدیکا از قرن ششم میلادی در اروپا قابل پی‌گیری و بررسی بوده است. با ورود منابع علمی غرب از جمله کتاب دیوسکوریدس به تمدن اسلامی، تصویرسازی این متون نیز مورد توجه هنرمندان مسلمان قرار گرفت. کتاب دیوسکوریدس بارها در تمدن اسلامی بازتولید و به دست هنرمندان هر دوره تصویرسازی شده است. یکی از اهداف این پژوهش معرفی شاخه‌ای از تصویرسازی است که امروزه با عنوان تصویرسازی علمی مطرح است.

روش تحقیق

این پژوهش، بر اساس هدف، نظری- کاربردی، از نظر ماهیت، توصیفی- تحلیلی و شیوه گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و رجوع به تصاویر عینی گیاهان دارویی به منظور تجزیه، تحلیل و تطبیق با تصاویر نسخه صورت گرفته است. جامعه آماری این پژوهش گیاهان دارویی نسخه الحشایش آستان قدس است که تعداد نمونه‌های

آن ده نمونه است روش نمونه‌گیری انتخابی و روش تجزیه و تحلیل در این مقاله کیفی است.

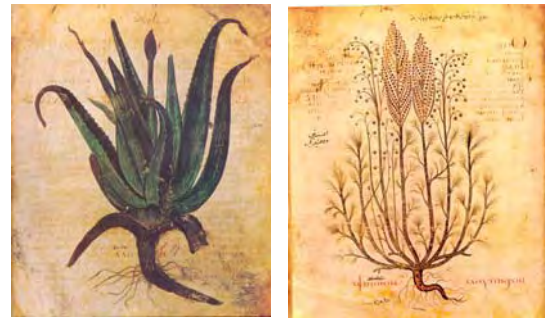
پیشینه تحقیق

در زمینه تصویرسازی و تطبیق تصویرسازی گیاهان با تصویر طبیعی گیاهان نسخه الحشایش آستان قدس رضوی پژوهش مستقل و جامعی صورت نگرفته اما در پژوهشهایی به طور پراکنده عنوان «نسخه الحشایش آستان قدس رضوی» به کار رفته است، از جمله در مقاله «نسخه الحشایش کاخ گلستان (منوچهرخان) اوج تصویرسازی علمی در تمدن اسلامی» (مجله هنرهای زیبا دانشگاه تهران، دوره ۲۲، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۶)، همچنین در مقاله «مقایسه تطبیقی تصویرسازی علمی نسخه الحشایش آستان قدس رضوی با نسخه‌های الحشایش پیش از آن» (مجله مطالعات تطبیقی هنر، دوره ۷، شماره ۱۳، پاییز ۱۳۹۶)، نیز در مقالات دیگری با عناوین «نگاهی به تصویرسازی علمی نسخه الحشایش آستان قدس رضوی» (همایش نقش خراسان در شکوفایی هنر اسلامی ۱۳۹۴)، «نقش خاندان قرچغای خان در پیشبرد هنرهای مکتوب قرن یازدهم شهر مشهد (بررسی موردی نسخه الحشایش کاخ گلستان = منوچهرخان)» (در مجله هنرهای زیبا دانشگاه تهران، دوره ۱۹، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۳). به نظر می‌رسد تصویرسازی علمی، موضوع مورد علاقه بسیاری از پژوهشگران دانشگاهی بوده است، از جمله در مقالات و تحقیقاتی مانند «نقاشی گیاهان و جانوران در کتابهای علمی ایران» (کامرانی ۱۳۸۷، پایان‌نامه دکتری-دانشگاه هنر تهران)، در مورد ویژگی‌های نقاشی گیاهان و جانوران در کتب علمی ایران (دوره اسلامی) مطالبی بیان شده و در آخر تحلیل نقاشی جانوران الحشایش کتابخانه کاخ گلستان از نظر ویژگی تاریخی، مکانی، ترکیب بندی و مکان یابی نقاشی صورت گرفته است. در پایان‌نامه «بررسی تصاویر علمی کتاب الحشایش مکتب بغداد دوره عباسی» (زاهدی انارکی: ۱۳۹۲، پایان‌نامه کارشناسی ارشد-دانشگاه هنر تهران) نیز تصاویر علمی نسخه از لحاظ رنگ، ترکیب بندی سبک هنری بررسی شده است. در مقاله «دیوسکوریدس، یادگار پزشکی ماندگار از نخستین سده میلادی برای ده‌ها سده آینده» (طباطبایی: ۱۳۹۲، مجله کتاب ماه علوم و فنون، دوره سوم، سال هفتم، شماره هشتم) در مورد تاریخ کتاب الحشایش، رسیدن این کتاب به سرزمین‌های خلافت شرقی و ترجمه آن مطالبی بیان شده است. با توجه به این که تحقیقات اغلب پژوهشگران بر روی مباحث علمی، تاریخی، نوع کتابت نسخه الحشایش بوده و سبک تصویرسازی و مقایسه آن با تصاویر عینی و نسخه پیشین آن از لحاظ تصویرسازی به

اشاره کرد. اصطف بن بسیل از نخستین مترجمان متون پزشکی یونانی به زبان عربی در سده سوم هجری/ نهم میلادی و نخستین مترجم کتاب دارویی دیوسکوریدس به زبان عربی، یگانه اطلاعی که از زندگانی او داریم این است که در زمان حنین بن اسحاق می‌زیسته، و در زمره مترجمان چیره‌دستی بوده که متوکل خلیفه عباسی به دستگیری حنین گماشته است. اصطف نام‌های دارویی یونانی را که معادل عربی آنها را می‌شناخت، در متن کتاب وارد کرد، ولی نام‌های ناشناخته را به همان صورت اصلی در متن عربی آورد تا شاید آیندگان معادل‌هایی برای آنها بیابند. بیشتر این نام‌ها یک سده بعد در اندلس به یاری راهبی به نام نیکلا که فرستاده امپراتور بیزانس به دربار عبدالرحمان ناصر بود و به زبان‌های یونانی و لاتینی آگاهی داشت، به زبان عربی ترجمه و تفسیر شد. ترجمه اصطف بی‌شک مهم‌ترین ترجمه کتاب دیوسکوریدس به زبان عربی است ولی یگانه ترجمه آن نیست (دیوسکوریدس عین زربی، ۱۳۹۲: ۲۲-۲۳).

ترجمه مهم و معروف دیگر یعنی مأخذ ترجمه نسخه الحشایش مشهد (آستان قدس) به دست مهران بن منصور بن مهران انجام شد، که هر دو زبان سریانی و عربی را خوب می‌دانست و ترجمه سریانی کتاب را که حنین بن اسحاق صورت داده بود به کار گرفت، و آن را در دیاربکر در زمان شاه نجم‌الدین در حوالی سال ۵۵۰ هجری قمری به زبان عربی ترجمه نمود (اعلم، ۱۳۸۳: ۲۵). از آنجایی که نسخه الحشایش آستان قدس در زمان و جغرافیای مکتب بغداد تصویرسازی شده نگاهی به ویژگی‌های هنری این دوره خالی از فایده نیست. تصاویر ۳ و ۴ نمونه‌های تصویرسازی مکتب بغداد است.

مکتب بغداد (سده‌های ۲-۷ هجری) یا مکتب بین‌المللی عباسی در پایتخت عباسیان یعنی بغداد شکل گرفت و ۵ قرن ادامه داشت. عنوان کلی مکتب عباسی، برای شیوه‌های مختلف مصورسازی کتاب در شهرهای بغداد، موصل، کوفه و واسط به کار برده می‌شود (پاکباز، ۱۳۸۶: ۵۴). بیش از همه این مکتب تحت تأثیر هنر ساسانی و هنر بیزانس (روم شرقی) بوده است. نقاشی‌های این مکتب بسیار ساده‌اند. از خصوصیات نگاره‌های این دوره آن است، که نقش‌ها و شکل جانوران و اشخاص درشت تر ترسیم شده، و اندام‌ها مشخص و صریح، طرح شده‌اند. در مجالس رنگ زمینه یا اصلا نیست و یا بسیار اجمالی است. رنگهایی که در نگاره‌ها به کار رفته است محدود اما تناسب آن‌ها با یکدیگر، بسیار دقیق و لطیف صورت گرفته است. چهره افراد به نژاد سامی (عربی) تعلق دارد، اما نفوذ شایان توجه هنرمندان بیزانسی و روم شرقی را نیز، در این تصاویر

تصویر ۱ و ۲. دو صفحه از قدیمی‌ترین نسخه یافت شده از کتاب ماتریامدیکادیوسکوریدس معروف به نسخه یولیان، ۵۱۲ م، محفوظ در کتابخانه ملی اتریش در وین، مأخذ: codex vindo. medgr l cder: wiener dioskurides

صورت جدی صورت نگرفته است. نگارندگان با جمع آوری دوازده تصویر عینی از گیاهان موجود در نسخه الحشایش آستان قدس رضوی به بررسی تصاویر نسخه و تطبیق آنها با واقعیت پرداخته‌اند.

معرفی نویسنده و نسخه خطی الحشایش

دیوسکوریدوس، پزشک، داروساز و گیاه‌شناس یونانی که در قرن اول میلادی (حدود سال‌های ۹۰-۴۰ میلادی) می‌زیست و جراح ارتش نرون امپراتور روم بود. حین سفرهای نظامی به بررسی گیاهان و جانوران برخی مناطق از جمله ایتالیا، یونان، آسیای صغیر، اسپانیا و فرانسه پرداخت و تعداد زیادی از نمونه‌های معدنی، گیاهی و جانوری را جمع‌آوری نمود و در هر فرصت ممکن به تحقیق پیرامون خواص درمانی نمونه‌های جمع‌آوری شده پرداخت و کتابی به عنوان «ماتریا مدیکا» نوشت که در تمدن اسلامی به «الحشایش» شهرت یافت (اعلم، ۱۳۸۳: ۱۹۰-۱۰؛ تصویر ۱ و ۲).

اولین ترجمه از کتاب دیوسکوریدس مربوط به دوران تمدن اسلامی ترجمه‌ای است که حنین بن اسحاق قبل از سال ۲۵۰ هجری از یونانی به زبان سریانی صورت داده است. در ترجمه حنین بن اسحاق تعداد قابل توجهی از اسامی گیاهان دارویی به همان زبان یونانی بازنویسی شده است زیرا تعدادی از گیاهان و ادویه مفردة ذکر شده در کتاب دیوسکوریدس، در کشورهای عربی ناشناخته یا غیر موجود بود. حنین بن اسحاق ترجمه کتاب دیوسکوریدس به زبان عربی را به یکی از شاگردانش به نام اصطف بن بسیل (باسیل) واگذار کرد (همان).

اصطف بن بسیل، دیوسکوریدس را مستقیماً از یونانی به زبان عربی ترجمه کرد و چون حنین بن اسحاق متوجه اشتباهات او شد اقدام به بازنگری و اصلاح ترجمه مورد

تصویر ۳. سوفکل و شاگردانش، مختارالحکم و محاسن الکلم، سده هفتم تصویر هجری، توپقاپ و سرای استامبول مأخذ: ۱۹۷۹، papadopoulo

کلی «مکتب عباسی» نیز برای شیوه‌های مختلف مصورسازی کتاب در شهرهای بغداد، موصل، کوفه و واسط به کار برده می‌شود. از آن رو که بازنویسی و مصورسازی کتابها توسط هنرمندان مسلمان (عرب و ایرانی) و مسیحی (نسطوری و یعقوبی) صورت می‌گرفت، حضور عناصر و قراردادهای تصویری غیرمنتزاجی که برخاسته از ذوق و تخیل هنرمند است در آنها عجیب نیست. با این حال، تصاویر برخی نسخه‌های عربی تأثیرات ایرانی و آسیای میانه را نشان می‌دهند (پاکباز، ۱۳۸۶: ۵۴). نمونه‌ای از تصویرسازی علمی اواخر قرن ۶ کتاب منافع الحيوان ترجمه فارسی کتاب طبایع الحيوان و خواصها و منافع اعضائها است که در سال ۶۹۹ ه. ق. در دوره ایلخانی به دست عبدالهادی بن محمد بن محمود بن ابراهیم المرآغی برای غازان خان پادشاه مغول ترجمه شده است. این کتاب درباره حیوانات و خواص پزشکی و دارویی اعضا بدن آنها است. اصل کتاب به زبان عربی بوده و آن را عبیدالله بن جبرائیل ابوسعید بختیشوع، آخرین طبیب مشهور خاندان بختیشوع نوشته است. منافع الحيوان قدیمی‌ترین کتاب مصورسازی شده موجود عهد ایلخانان محسوب

می‌توان مشاهده کرد. جامه‌ها و لباس‌های مسیحی را با همان چین‌های متعدد و سنگین به شیوه نقاشی‌های بیزانسی و گاهی نیز ترکیب بندی پیکره‌ها را می‌توان در آثار مسیحی باز شناخت. معمولاً تعداد محدود پیکره انسانی و شاخ و گل در این آثار وجود دارد. کتاب‌های نگارگری شده در این دوره معمولاً کتاب‌های علمی و کتاب‌های شعر و حکایت هستند. صاحب‌نظران عبدالله بن فضل را مشهورترین نقاش شیوه عباسی می‌دانند که در (۶۱۹ ه. ق) کتاب می‌نوشته و آن را نقاشی می‌کرده و نسخه خطی کتاب (خواص عقاقیر) گیاهان را از آثار او به شمار می‌آورند (ذکرگو، ۱۳۸۶: ۱۹).

بیش از هزار سال استنساخ و تصویرسازی کتاب الحشایش در جهان اسلام، حکایت از پیشینه غنی و وسیع کتاب دیوسکوریدس در غرب و شرق جهان دارد. در این مدت مسلمانان از طریق ترجمه‌های متعدّد و فراهم آوردن نسخه‌های الحشایش که متن علمی بیشتر آنها با نگاره‌های مرتبط همراه می‌شوند تأثیر غیر قابل انکاری از کتاب دیوسکوریدس گرفته‌اند. نگارنده اول با سفر مطالعاتی به برخی کشورهای اروپایی چون اتریش، سوئیس، فرانسه و آلمان و مکاتبه با برخی از موزه‌ها از جمله موزه آستان قدس، موفق به جمع‌آوری حدّ اقل ۱۵ نسخه الحشایش از اروپا و آسیا شده است.

تصویرسازی علمی

تصویرسازی علمی یکی از شاخه‌های هنرهای تجسمی است که نمایش‌دهنده جنبه‌های بصری مباحث علمی، بخصوص مشاهدات جهان طبیعی است. همانطور که تصویرسازی آموزشی و داستانی منعکس‌کننده مباحث فرهنگی هستند، تصویرسازی علمی منعکس‌کننده یافته‌های علم و فناوری است و در اغلب اوقات، تصویری را به بینندگان ارائه می‌دهد که با چشم غیرمصلح قادر به دیدن آن نیستند؛ از مولکول‌ها و ویروس‌ها گرفته تا کهکشان‌ها و کل عالم هستی، از آناتومی داخلی بندپایان و گیاهان تا زمین‌شناسی و بازسازی حیات منقرض شده. در واقع آناتومی، شکلها، جزئیات و مفاهیمی که نمی‌توان آنها را با کلمات منتقل کرد، ماهیت این هنر را تشکیل می‌دهند. دانش پژوهان فعال در بغداد از اواخر قرن دوم هجری کار ترجمه متون مختلف به زبان عربی را آغاز کردند. پیامد این فعالیت، رواج تصویرگری-نخست در کتب علمی و سپس در کتابهای تاریخی و داستانی بود (این متون گهگاه به خراسان و ماورالنهر نیز می‌رسیدند و به شیوه‌های متداول در این مناطق تصویر می‌شدند). مکتب‌های کتاب‌نگاری عرب خارج از حوزه نفوذ ایرانی رشد کردند و تا حد زیادی تحت تأثیر سرمشقهای بیزانسی قرار گرفتند. به خصوص، تمایل واقع‌گرایانه در مکاتب بین‌النهرینی این نکته را تأیید می‌کند. عنوان

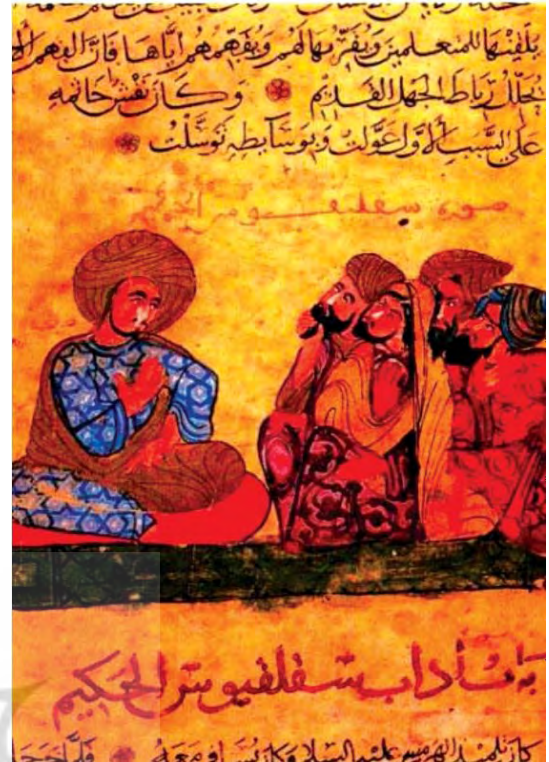

تصویر ماهی، عجایب المخلوقات، ۶۹۹ هـ. ق. مأخذ: المکمونی القزوی، ۱۳۷: ۱۳۶۱

گیاه شناسی در اسلام

تحقیقات دانشمندان مسلمان در گیاه‌شناسی بیشتر به مسائلی همچون طبقه‌بندی و فیزیولوژی گیاهان و پیدایش و شکل نمو و توصیف اجزاء مختلف آنها و روابط گیاهان با اوضاع و احوال اقلیمی و خواص دارویی و نیز خواص «نهانی» آنها مربوط می‌شود. نویسندگان مسلمان همچنین توجه شدیدی به مطالعه گیاهان به منظور فراگرفتن درس‌های روحانی و اخلاقی از آنها و نیز به مشاهده اشکال گوناگون آنها به عنوان آیات الهی داشتند. توجه به این مطلب که گیاهان در بهشت اسلامی اهمیت خاص دارند در کنار نقش گیاهان در هنرهای مقدس اسلامی نباید از نظر دور بماند. اهمیت و معنویت گل‌ها و درختان در باغ‌های ایرانی و اسپانیایی، یا در اشعار فارسی و عربی، و همچنین در جنبه‌های دیگر هنر اسلامی و در حقیقت زندگی عمومی مسلمانان، از آن جنبه‌های گیاه‌شناسی که به خواص فیزیکی و دارویی گیاهان مربوط می‌شود، جدایی‌ناپذیر است. در حقیقت همه این جنبه‌های مختلف، از نمایان‌ترین توصیف‌ها گرفته تا مفهوم باطنی و معنوی درخت فردوس روی هم‌رفته چیزی است که دانش گیاهان (علم النبات) را بدان صورت که به وجود آمد، ساخت و با گذشت زمان آن را به سر حد کمال رسانید (آرام، ۱۳۶۶: ۷۱).

همچنین علم گیاه‌شناسی^۱ نقش مهمی در تکامل زبان عربی داشته است. توجه اعراب قبل از اسلام به علم گیاه‌شناسی مبتنی بر یک حقیقت اجتماعی بوده و آن، نیاز آنها به چراگاه‌ها برای چهارپایان خود بوده است. در آغاز، توجه دانشمندان عرب و مسلمان در زمینه علم گیاه‌شناسی تنها مبتنی بر اهداف لغت‌شناسی بود، ولی به تدریج این اهداف متنوع شده و دامنه آن تا زراعت، داروسازی و تزیین منازل، باغ و بوستان توسعه یافت (دیوسکوریدس عین زربی، ۱۳۹۲: ۱۱). در میان دانشمندان مسلمان که در زبان عربی متخصص بوده‌اند، علاقه بسیار زیادی به جستجو و تحقیق پیرامون

تصویر ۴. تصویر صحنه‌ای از زندگی درباری، التریاق، به واسطه سه هفتم هجری مأخذ: کتابخانه ملی، مأخذ: پیوپ ۱۳۷۲: ۸۵

می‌شود. نسخه نسبتاً کاملی از این ترجمه فارسی در موزه مورگان نیویورک نگهداری می‌شود و از نظر نقاشی‌هایی که دارد در تاریخ هنر نگارگری ایران اهمیت زیادی یافته است. صفحه‌های پراکنده‌ای از آن نیز در موزه‌های دیگر جهان هست. این کتاب در مکتب تبریز ایلخانی به دستور غازان خان تصویرسازی شده است. در بخشی از آن با عنوان «القول فی حیوان الماء» حیوانات را بر دو قسم آورده است: قسمتی که آن را ریه چون است که او را ریه باشد چون ضفدع که هم در آب بود هم در خشکی اما آن قسم که در آب نزید باریتعالی او را در آب چنان آفریده است که حرارت ایشان معتدل شود و حاجت نباشد. استنشاق هوا و ایشان را آواز نباشد زیرا که ایشان را ریه نباشد. و در این موضع از حیوانات آبی و عجایب و خواص آن ذکر کنیم ارنب عربی حیوانیست سر او بسر خرگوش ماند و تن او ماهی و شیخ الرئیس گوید که حیوانی است صدفی به سرخی زند بهق و کلف را زایل کند و چشم را روشن گرداند (المکمونی القزوی، ۱۳۶۱: ۱۳۷-۱۳۸؛ تصویر ۵). در این تصویرسازی علمی نیز هنرمند وفادار به متن علمی و با جمله اینکه سر او بسر خرگوش ماند با تخیل و تصور خود تصویری خلاقانه و جذاب خلق کرده است.

۱. Botanical science علم گیاه شناسی به بیان ساده، مطالعه گیاهان است. موضوعاتی که گیاه‌شناسان مطالعه می‌کنند گسترده از کوچک‌ترین باکتری‌ها تا بزرگ‌ترین موجود زنده روی کره زمین یعنی درخت عظیم سکویا sequoia یا درخت غول را در بر می‌گیرد به طور کلی گیاه‌شناسی نیز مانند اکثر علوم رشد یافته است و چندین زمینه مجزا را در بر می‌گیرد من جمله رده‌بندی رده بندی، گیاهان را طوری مرتب می‌کنند که بازتاب روابط تکاملی شبیه‌شجره‌خوانی باشد.

جدول ۱. تطبیق تصویرسازی نسخه الحشایش آستان قدس رضوی و نسخه الحشایش لیدن هلند، مأخذ: نگارندگان

نسخه الحشایش (قرن ۵ هـ.ق)، دیوسکوریدس، مأخذ: کتابخانه لیدن هلند	نسخه الحشایش، (قرن ۶ و ۷ هـ.ق)، دیوسکوریدس، مأخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره: ۵۰۷۹	نام گیاه
		سلیخه
		بلسان
		اسارون

را از توصیف‌های بسیار «عالمانه» گرفته تا تحقیق در خواص خفی و پنهانی گیاهان و نیز معنا و اهمیت نمادی و روحانی آنها در عالم شامل می‌شود.» (آرام، ۱۳۶۶: ۶۶) در حال حاضر ما هیچ کتاب عربی‌ای درباره موضوعات گیاه‌شناسی و مربوط به آن پیش از قرن دوم هجری نمی‌شناسیم؛ اما باید توجه داشت که دست‌آوردهای گیاه‌شناسی در قرن سوم هجری را در تکامل پیشین این رشته در نزد اعراب، که از منابع گوناگون استفاده

اسامی گیاهان وجود داشته است و آن را بخشی از علم زبان‌شناسی عربی می‌دانستند و در کنار آن دانشمندان مسلمان از منابع گوناگون هندی، ایرانی و یونانی استفاده کردند. دانشمندان مسلمان دو علم متجانس را که از قرن دوم هجری در کتاب‌هایی با عنوان النبات یا الفلاحه منعکس می‌کردند، تا قرن‌ها متمایز از یکدیگر نمی‌دانستند. از این گذشته به عقیده احمد آرام: «تحقیقات دانشمندان مسلمان در باره گیاه‌شناسی مطالب فراوانی

تصویر ۶ و ۷. تصویر صفحه وقف نامه (نخست)، فهرست از نسخه الحشایش دیوسکوریدس مأخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۷۹۰۵۰، قرن ششم هجری

است که در تحلیل تصویرسازی متون علمی، میزان تعهد هنرمند به متن علمی و همچنین ارادت به تصویرسازی نسخه قبلی (جدول ۱) انتقال ساده تر مفاهیم به مخاطب مد نظر قرار می‌گیرد. رابطه منطقی متن با تصویر، تأکید بر صفحه آرایی متنوع هر صفحه و حضور خط نوشتاری در درون فرم‌های تصویرسازی به منظور توضیح بیشتر در کنار طراحی قوی و رنگ آمیزی پخته، همه و همه جزء ویژگی‌های منحصر به فرد نسخه الحشایش آستان قدس است. نفاست صوری، فرم‌های پنهان دایره و مربع، تأکید بر تقارن، ظرافت و انسجام خطوط و قلم گیری از دیگر ویژگی‌های تصویرسازی الحشایش آستان قدس است. علاوه بر ظرافت‌های قلم گیری، پرداخت پرشکوه و رنگ پردازی حیرت آور و تخیلی طبیعت، دست به دست یکدیگر داده تا شکوه و لطافت را نمایش دهند و در نهایت به غنای تصویرسازی در این عصر بیفزایند. از جمله شاخصه‌های هنری نسخه آستان قدس، استفاده هوشمندانه و خلاق از امکانات متنوع ترکیب بندی است. ترکیب بندی‌های آثار به طبق

کرده‌اند، باید جستجو کرد. از جمله این منابع ترجمه‌های آثار تمدن‌های دیگر همچون کتاب کشاورزی آپولونیوس، ارسطو و تئوفراسوس و کتاب مشهور و صاحب‌فنون درباره گیاهان از دیوسکوریدس و جالینوس می‌باشند (دیوسکوریدس عین زربی، ۱۳۹۲: ۱۱).

معرفی نسخه الحشایش موجود در آستان قدس رضوی

نسخه الحشایش کتابخانه آستان قدس رضوی (به شماره ۵۰۷۹) کهن‌ترین نسخه الحشایش و مترجم آن مهران بن منصور است (تصویر ۶ و ۷). کتاب الحشایش (آستان قدس) اثری علمی-هنری و بازگو کننده طبع زیبایی شناسی انسان زمانه خلق آن است. علاقمندان و پژوهشگران هنر تصویرسازی می‌توانند با اندکی دقت، شاخصه‌های مکتب بغداد را در لابلای تصاویر علمی نسخه الحشایش آستان قدس، به روشنی مشاهده کنند. این نسخه همچنین، هم‌نشینی شیوه‌های هنری مکتب بغداد را به خوبی نشان می‌دهد. این نکته حائز اهمیت

جدول ۲. تطبیق تصاویر گیاه ایرسا در طبیعت و در نسخه الحشایش آستان قدس رضوی، مأخذ: نگارندگان

<p>تصویر ۹. نسخه الحشایش (قرن ۶ و ۷ هـ.ق)، دیوسکوریدس، مأخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره: ۵۰۷۹</p>	<p>۸. تصویر در طبیعت، گیاهان دارویی جلد چهارم، مأخذ: زرگری، ۱۳۷۶: ۵۷۱</p>

بندی ساقه‌ها و برگها به صورت متقارن اجرا شده که همین امر باعث می‌شود تصویر طراحی شده غیر طبیعی به نظر رسد و از واقعیت فاصله بگیرد. در مورد رنگها می‌توان گفت در کل نسخه از رنگهای محدود استفاده شده و بیشتر از رنگ سبز و قرمز که با زرد یا مشکی ترکیب شده استفاده شده است که تنها به نمایش نمونه‌هایی از تصاویر نسخه آستان قدس قرن ۶ و ۷ در کنار تصویر عینی گیاه تهیه شده صورت گرفته است. نگارندگان با استفاده از کتاب ترجمه فارسی الحشایش نوشته محمود طباطبایی که ترجمه عربی مهران بن منصور را برگردان کرده است؛ متن علمی مرتبط با تصویر هر گیاه را در آغاز تحلیل قرار داده‌اند.

بررسی مشخصات ظاهری گیاهان در نسخه خطی و در طبیعت گیاه ایرسا^۲

ریشه گیاهی است که نمای برگهای آن همچون برگهای سوسن دشتی است، اما درازا و پهنای بیشتری دارد. شکوفه‌های آن هم مانند شکوفه‌های سوسن دشتی و رنگ آنها آبی آسمان‌گون یا همچون رنگین‌کمان است. البته باید دانست که سوسن دشتی به رنگهای گوناگونی همچون سفید، زرد و کبود یافت می‌شود و تنها، ریشه سوسن آسمان‌گون را ایرسا می‌نامند. بهترین گونه ایرسا آن است که سخت و پرمایه باشد، سوراخ‌دار و میان‌تهی

تغییر در موضوع و ساختار تصویر با تغییر همراه است و ترکیب بندی اغلب به گونه‌ای است که به کپی برداری پی در پی نسخه‌های الحشایش از روی یکدیگر باعث حضور کم نظیری از سبک‌ها و مکاتب متنوع هنری در تصویرسازی نسخه نهایی الحشایش آستان قدس (ترجمه ی مهران بن منصور) شده است. تصویرگر نسخه آستان قدس، برخی تصاویر را به جهت تعهد نسبت به نسخه منبع (و احتمالاً عدم اشراف بصری نسبت به نمونه ی گیاهی و جانوری) بدون کم و کاست کپی کرده است و برخی دیگر سلیقه و برداشت بصری هنرمند تصویرگر است. تصویرگر نسخه الحشایش آستان قدس در تصویرسازی گیاهان ناآشنا، بدون آن که از روی طبیعت الگو برداری کنند، به کمک تخیل خود از روی اوصاف گیاهان و یا به تقلید از کار پیشینیان اقدام به تصویرسازی کرده‌اند. هوشنگ اعلم در توجیه عمل این تصویرگران چنین می‌گوید: «هدف این نگارگران، بیشتر زیباسازی و آرایش ترجمه‌های خشک و غالباً ناخوانا و نامفهوم بوده است تا ارائه واقعیات عینی گیاه‌شناختی یا جانورشناختی» (دیوسکوریدس، ۱۳۸۳: مقدمه هوشنگ اعلم، ۱۸)

مقایسه ده تصویر از تصویرسازی‌های نسخه الحشایش با تصاویر طبیعی گیاهان دارویی در تطبیق تصاویر نسخه با تصاویر عینی گیاهان آنچه قابل توجه است این است که در اکثر تصاویر ترکیب

۱. Kuperos / زبل المعیز / سعد مردم یونان با گویش های خود، این گیاه را با نام های گوناگونی که نیاز به بازگو کردن آنها نیست می‌شناسند. برگهای آن، همچون برگهای گندنا هستند، اما پهنای کم‌تر و دراز و ستبری بیشتری دارند. بلندی گیاه، یک ذراع یا بیشتر است. به رنگهای گوناگونی یافت می‌شود و گاهی نمائی همچون کورگیاه پیدا می‌کند. بروی پایانه شاخه های آن، برگهای دراز و کوچکی هست که دربردارنده تخم می‌باشد. ریشه های این گیاه، کاربرد درمانی سودمندی داشته، برخی از آنها همچون دانه های زیتون دراز و بهم چسبیده‌اند و برخی دیگر، سیاه، خوشبو و تلخ می‌باشند. این گیاه بیشتر در کشتزارها و زمین های شخم زده و پُر آب می‌روید. (طباطبایی، ۱۳۹۱: ۶۳)

۲. Iris. ۱. سوسن ایض / زنبق

جدول ۳. تطبیق تصاویر گیاه و ج در طبیعت و در نسخه الحشایش آستان قدس رضوی، مأخذ: نگارندگان

	
<p>تصویر ۱۲. نسخه الحشایش (قرن ۶ و ۷ هـ.ق)، دیوسکوریدس، مأخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره: ۵۰۷۹</p>	<p>تصویر ۱۱. تصویر در طبیعت، دیوسکوریدس، مأخذ: طباطبایی، ۱۳۹۱: ۶۰</p>

به کار رفته است، طراحی گیاه و نحوه نمایش برگ‌ها با پردازش، به صورت توده‌های بافت‌دار، از دید قوی و فکر لطیف و زیبایی نقاش خبر می‌دهد. استفاده از پردازش در ایجاد این گیاه نمونه زیبایی از نورپردازی است. تاریکی‌های انتهای برگ‌ها و نور نوک برگ‌ها، تاریکی در اجزاء و شکاف‌ها، نمونه‌های بارزی از نورپردازی در این اثر است. استفاده از خط با تندی و کندی آن، برای نمایش پیچیدگی‌های گیاه، نشانه مهارت در اجرای این

نباشد، سراسر آن گره‌دار، خوشبو و همچون گونه‌ای باشد که در مقدونیه و ایلوریقی، گردآوری شده باشد. افزون بر ویژگی‌های یادشده، باید گونه‌ای از ایرسا را برگزید که رنگ آن به سرخی روشن و درخشان گرایش داشته، بوی خوشی از آن برخیزد. (تصویر ۸) بر طبق متن علمی، ریشه گیاه سوسنی، را ایرسا می‌نامند که شکوفه آن به رنگ آبی (لاجوردی) باشد. این رنگ در نسخه آستان قدس، (تصویر ۹) برای نمایش ایرسا

جدول ۴. تطبیق تصاویر گیاه ائامنطقین در طبیعت و در نسخه الحشایش آستان قدس رضوی، مأخذ: نگارندگان

	
<p>تصویر ۱۴. نسخه الحشایش (قرن ۶ و ۷ هـ.ق)، دیوسکوریدس، مأخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره: ۵۰۷۹</p>	<p>تصویر ۱۳. تصویر در طبیعت، دیوسکوریدس، مأخذ: طباطبایی، ۱۳۹۱: ۶۰</p>

جدول ۵. تطبیق تصاویر گیاه اسارون در طبیعت در نسخه خطی الحشایش آستان قدس، مأخذ: نگارندگان

<p>تصویر ۱۶. نسخه الحشایش، (قرن ۶ و ۷ هـ.ق)، دیوسکوریدس، مأخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره: ۵۰۷۹</p>	<p>تصویر ۱۵. تصویر گیاه در طبیعت، گیاهان دارویی جلد چهارم، مأخذ: زرگری، ۱۳۷۶: ۲۹۳</p>

و نوع دیگر وج که در کوهستانها و کنار جاده‌ها می‌روید دارایی‌گرهایی همچون برگ ایرسا، اما کوچکتر و نازکتر که در متن کتاب دیوسکوریدس به آن اشاره شده است و منظور از توضیحات ترجمه شده وج کوهستانی است. در این صفحه از نسخه مانند اکثر صفحات دو گیاه در کنار هم ترکیبی قرینه دارند (تصویر ۱۲). دو گیاه شبیه به یکدیگر تصویر شده و تفاوت آن‌ها در بلندی ساقه و نوع ریشه است، دلیل تفاوت در رویش گیاه در مناطق

طرح است. تصویر کشیده شده ایرسا شباهت زیادی با تصویر واقعی و عینی گیاه دارد ولی طرح واقعی دارای برگهای بلند تر و تیز تری است و گلبرگهای گل ایرسا منحنی و لطیف هستند که در نسخه، گلبرگها تیز و محکم طراحی شده‌اند به دلیل نشان دادن کیفیت برتر این گونه از ایرسا، که در متن (البته به صورت کلی) بر آن تأکید شده است. گلهای شبیه به واقعیت تصویر شده و با دیدن گلهای برگ گیاه، ببیننده پی میبرد که این گیاه از تیره زنبق است. مراعات نسبت ها، دقت در رسم گیاهان، نوع رنگ گذاری یکنواخت نشان از ویژگی‌های مکتب بغداد نمونه است. نمونه‌ای از تصویرسازی گیاهان مکتب بغداد از کتاب کلیله و دمنه (تصویر ۱۰). تطبیق تصویر طبیعی گیاه ایرسا با نسخه الحشایش آستان قدس در جدول ۲ قابل مشاهده است.

گیاه وج^۱

برگ آن نمائی همچون برگ ایرسا، اما کوچکتر و نازکتر دارد. ریشه‌های درشت و نازک آن هم، راست نبوده، دارای پیچیدگی و گره‌های فراوانی هستند که از همانجا شکسته می‌شوند، رنگ آنها به سفیدی گرایش داشته، مزه تند و سوزش آوری دارند و بوی آنها، اندکی ناخوشایند است. از ریشه‌های یاد شده، باید گونه‌ای را برگزید که سفیدتر، پرمایه تر، توپُر، سنگین و سخت باشد (تصویر ۱۱). طرح گیاه کشیده شده با متن نسخه هماهنگی دارد برگها شبیه برگهای ایرسا، اما باریکتر و کوچکتر از برگهای ایرسا تصویر شده‌اند ولی از لحاظ رنگ گذاری و اینکه ریشه این گیاه باید سفید است در نسخه رعایت نشده است. دو نوع گیاه دارویی وج وجود دارد یکی در کنار رودخانه‌ها و جریانهای آب می‌روید که دارای بلندی به طول پنجاه یا شصت سانتی متر و میوه‌ای استوانه‌ای شکل دارد و نام دیگر آن قَصْبُ الدَّریره است

۱. Kalamasaromatikos.

اوج/اوجا، سمد در متن دیوسکوریدس چنین روایت می‌شود این گیاه در هندوستان می‌روید. بهترین گونه‌اش آنست که به رنگ روشن یکنواخت و دارای گره‌های سفید و سخت باشد، در پی کوبیدن بصورت بخش‌های بسیار ریز و کوچکی در آید، درون نی‌های آن پُر از چیزی همچون تار عنکبوت باشد که به رنگ سفید است و به هنگام جوییدن، چسبناک، گس و اندکی هم تند و سوزش آور باشد.

تصویر ۱۰. مار پیرو پادشاه غوکان، کلیله و دمنه، سده هفتم هجری، کتابخانه ملی فرانسه مأخذ: Talbot, 1971

۱. Meon / شبت بری / شوبد
۲. Asaron / اناردین البری / اسارون
۳. Kardamomon / کروییا / زیره
۴. Balsam / تقاح العجائب / بلسان
«بزرگی و اندازه این درخت، همانند درخت مراره الفیل یعنی فیلزهرج می‌باشد. اما برگ‌های سداب داشته، رنگ آنها گرایش بیشتری به سفیدی دارد و زیباترند. تنها رویش‌گاه این درخت، دشت کم‌دانه‌ای در سرزمین یهود می‌باشد. نهال‌های این گیاه از نظر بلندی، ستبری و نازکی شاخه‌ها، ناممکن بوده، کوچک‌ترین گونه آنراکه دارای شاخه‌های باریک و نازکی است به نام نهال کوچک درویده می‌نامند زیرا با توجه به کوچکی و نازکی شاخه‌ها و تنه درخت، اندام‌های آن، به آسانی چیده و گردآوری می‌شوند اما شیرابه بلسان، هنگام برآمدن ستاره کلب جبار، این چنین به دست می‌آید که پوست درخت بلسان را بانیشتی آهنین می‌شکافند و شیرابه‌ای را که اندکاندک بیرون می‌آید- و هرساله بیش از شش تا هفت کوزه نیست گردآوری می‌کنند و همان‌جا به‌بهای دوبرابر سنگینی آن از طلا می‌فروشند. بهترین شاخه‌های درخت بلسان آن است که تازه، باریک و نازک، ناهموار، به رنگ سرخ‌آزگون و خوشبو باشد و بوی روغن بلسان از آن برخیزد. روغن بلسان گرمی‌زای نیرومندی است، چشم‌ها را پاک و بینایی را نیرومند می‌سازد.» (طباطبائی، ۱۳۹۱: ۸۹-۹۰)
۵. kassia / سلیخه / دارچین
گیاهی است با گونه‌های فراوان که در کشتزار گیاهان دارویی خوشبو در سرزمین مصر کشت می‌شود، پوست ساقه آن سستبر است و برگ‌هایی همچون برگ ایرسا دارد. گونه‌ای از آن را باید برگزید که رنگ روشن درخشان و یکنواختی همچون شاه‌دانه داشته، پوست آن نازک، ساقه آن بلندستبر، تو پر و پرمایه باشد و رنگ آن به زردی گرایش داشته، مزه اش گس، تند و اندکی سوزش آور باشد و بوی خوش آن اندکی به بوی شراب گرایش داشته باشد. به گفته بازرگانان اسکندریه و مردم سرزمینی که در آن می‌روید، چنین گونه‌ای از سلیخه را به زبان یونانی قاساسیامی نامند. بجز گونه‌های یاد شده، گاهی گونه‌های دیگری را هم برمی‌گزینند که رنگ آنها سیاه یا سرخ است، ساقه ستبری دارند و بوی آنها همچون بوی گل است. گمان می‌رود که این گونه‌ها برای ساختن معجون‌های دارویی سودمندتر و بهتر از گونه نخست

این گیاه که به نام مَو هم شناخته می‌شود، بیشتر در سرزمین‌های مقدونیه و هندوستان می‌روید. نمای گیاه و چگونگی گلها و برگهای آن همچون شوبد است و بلندای آن به دو ذراع می‌رسد. ریشه‌های باریک و پراکنده‌ای دارد که برخی از آنها دارای خمیدگی و برخی دیگر راست هستند، بوی خوشی دارند و به هنگام چشیدن، زبان را دچار سوزش می‌کنند (تصویر ۱۳). تصویر گیاه شبت بری به گفته متن مانند گیاه شوبد نقاشی شده است ولی اندازه گیاه که دو ذراع بیان شده، و در قدیم هر ذراع ۱۰۴ سانتی متر محاسبه می‌شده است نشان داده نشده است. در اکثر صفحات نسخه تصویر در قابی که با سطرهای نوشته مشخص شده است قرار می‌گیرد (تصویر ۱۴). و ترکیب که نمایشگر پیوند متن و تصویر است و به صورت ناپیدا اجزای تصویر را نظام می‌بخشد، طراحی شده است. شبت بری دارای یک ساقه ضخیم تر و اصلی است که ساقه‌های فرعی باریک تر و کوتاه‌تر هستند، برگهایی آن شبیه شوبد، تو پر و گل‌های ریز آن در پایان ساقه‌های بلند و بالاترین قسمت گیاه قرار دارد. تصویرسازی گیاه در نسخه، مانند درخت تصویر شده است برگ‌ها به حالت شوبد و اندک اجرا شده گلها همه جای بوته قرار دارد و بزرگتر از برگها طراحی شده است خواص دارویی این گیاه در ریشه آن است که در تصویرسازی این گیاه کمتر به آن اهمیت داده شده است و بیشترین تلاش تصویرگر صرف نشان دادن شباهت این گیاه با شوبد و تصویرسازی که نویسنده متن در ذهن خواننده بیان می‌کند صورت گرفته است. نمونه تطبیق‌دهنده جدول ۴ قرار دارد.

گیاه اسارون^۲ و مطالعات فرنگی

برخی از مردم، این گیاه را ناردين دشتی می‌نامند. برگ‌های آن همچون برگ لبلاب اما کوچکتر و گردتر هستند و در میان آنها شکوفه‌هایی دیده می‌شود که بر روی شاخه‌ها چسبیده، رنگ آنها آبی کبود، نمایی همچون غوزه‌ی بنگ دارند و درون آنها پر از دانه‌هایی همچون دانه‌های قرطم است. این گیاه دارای ساقه‌های گره دار باریک، نازک و فراوانی است که همچون ریشه‌ی ثیل، رشته مانند و کشیده هستند. (تصویر ۱۵) گیاه کشیده شده در نسخه آستان قدس رضوی (تصویر ۱۶) مانند اکثر تصاویر کشیده شده نزدیک به متن بیان شده نقاشی شده است برگ این گیاه شبیه به برگ‌های لبلاب اجرا شده ولی گردی آن نادیده گرفته شده است. و شکوفه‌ها شبیه شکوفه‌های قوزه‌ی پنگ (شکوفه پنبه شبیه به گردو کمی کشیده که بعد از رسیده شدن پنبه از آن خارج می‌شود) تصویرسازی شده است. ساقه‌های گیاه اسارون نرم و حالت پیچک و گره‌های فراوان دارد در صورتی که در تصویرسازی نسخه

جدول ۶. تطبیق تصاویر دیگری از گیاهان در طبیعت با نسخه الحشایش آستان قدس رضوی، مأخذ: نگارندگان

نام گیاه	تصویر گیاه در طبیعت	نسخه الحشایش، (قرن ۶ و ۷ ه.ق)، دیوسکوریدس، مأخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره: ۵۰۷۹
قرمنا ^۳		
دارچینی		
بلسان ^۴		
سعد		
سلیخه ^۵		
قصب الزریه		

مختلف است و برای نشان دادن گیاه بهتر، که دارای ریشه‌ای راست نیست و دارای گره‌های فراوان است و بهتر نشان دادن مطلب، تصویر شده است. گویا هنرمند کم و بیش در مورد گیاه و ج مطالعاتی داشته و به سادگی از توضیحات گذشته و با حساسیت بیشتر تصویرسازی کرده است. تطبیق تصویر طبیعی گیاه با نسخه الحشایش آستان قدس در جدول ۳ صورت گرفته است.

گیاه اثامنطقیون^۱

این گیاه بر اساس متن و به واقعیت کار شده ولی کلیت تصویر با ذوق و سلیقه هنرمند و همچنین تصویر طبیعی گیاه فاصله گرفته است. نمونه تطبیق گیاه اسارون در جدول ۵ قرار گرفته است. و تطبیق چند گیاه دیگر در جدول ۶ قرار گرفته است.

آستان قدس، اشاره‌ای به گره دار بودن ساقه نشده است در صورتی که در اکثر تصاویر گره ساقه به شکلی جالب تصویرسازی شده است. مانند اکثر تصاویر قبلی ساقه‌ها محکم و مانند درخت تصویر شده و این شباهت نشان دهنده آن است که تمام تصویرسازی این نسخه بر اساس اصول و سبکی خاص اجرا شده و برگها همه یک اندازه، منظم به شکلی متقارن کار شده است. گل‌های

نتیجه

کتاب الحشایش اثری ماندگار از دیوسکوریدس، حکیم صاحب‌نام یونانی، است که از منابع اصلی علم گیاه‌شناسی و جانورشناسی اسلامی است. بسیاری از حکما و دانشمندان اسلامی کتاب الحشایش را به عنوان مرجعی قابل اعتماد در آثار خود استفاده کرده‌اند. این کتاب بارها در تمدن اسلامی ترجمه و استنساخ گردیده است. مهم‌ترین ترجمه از کتاب دیوسکوریدس از آن مهرا ن بن منصور است، که در قرن ششم و برای حاکم دیاربکر در غرب ایران فراهم آمده است.

از آنجایی که تصویر ساز نسخه آستان قدس خود عشاب (گردآورنده گیاه) نبوده، در تصویر سازی برخی از گیاهان به تصورات ذهنی و واقعیت خود تکیه کرده و از واقعیت جهان پرهیز کرده است. بر این قرار، وجود تقارن در کار تصویر سازی حکایت از عدم اشراف هنرمند به علم گیاه‌شناسی دارد. تقارن در کنار ساختار منسجم نگاره‌ها حکایت از هندسه زیربنایی دقیقی در تصویر سازی نسخه الحشایش دارد. ترکیب بندی‌های آثار به تبع تغییر در موضوع، گستره و ساختار نگاره با تغییر همراه است و خطوط رهنمون‌گر اغلب به گونه‌ای قرار گرفته‌اند که یک نظام تک‌کانونی و گاه برمبنای خطوط شعاعی و شکل لوزی را به صورت تک‌پلانی در صفحه به نمایش گذاشته است. تصویر سازی نسخه آستان قدس، حتی آنهایی را که از متن علمی این کتاب بی اطلاع هستند یا قادر به خواندن آنها نیستند، جذب کتاب کرده است.

از سوی دیگر اهتمام تصویر ساز نسخه آستان قدس به کپی برداری از نسخه‌های پیش از خود، دشواری‌هایی برای تصویر سازی ایجاد نموده است. این موضوع مخصوصاً در تصویر سازی گیاهانی که در دسترس تصویرگر نبوده‌اند به وضوح دیده می‌شود آنجایی که در تصویر سازی گیاهان نا آشنا بیشترین اهتمام را در استفاده از اوصاف گیاهان در متن علمی و کپی برداری از نسخه‌های پیشین به خرج داده است گیاهان چون بلسان (تصویر ۱۹ و ۲۰)، اسارون (تصویر ۲۱ و ۲۲)، سلیخه (تصویر) حال آنکه در مورد گیاهانی که در دسترس بوده‌اند بیشتر بر مهارت و ذوق زیبایی شناسی خود تکیه کرده است (گیاهان چون ائامنطقیون - ایرسا)

تصاویر طراحی شده گیاهان در نسخه الحشایش آستان قدس در مواردی نزدیک به واقعیت است و در جاهایی کمترین شباهتی به تصویر واقعی ندارد. نمونه آن تصویر گیاه قردامانه، گیاه ناردین و دیگر تصاویر نسخه که در کنار تصاویر عینی گیاه که توسط نگارندگان جمع آوری شده قرار گرفته‌اند و ویژگی‌های تصویری، ساختار، ترکیب بندی؛ فرم از لحاظ نوع برگ، گل، ساقه گیاه مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و از آنجایی که تصویرگر نسخه آستان قدس گرد آورنده گیاه نبوده، در تصویر سازی برخی از گیاهان به تصورات ذهنی خود تکیه کرده و گاهی از تصویر سازی منبع استنساخ کمک گرفته و از واقعیت جهان پرهیز کرده است. و این تحلیل نشان می‌دهد که هر چند ارائه واقعیت‌های گیاه‌شناختی و واقع گرایی برای هنرمند اهمیت داشته است ولی به دلیل اشراف نداشتن تصویرگر بر گیاهان دارویی، تصویر سازی بر اساس متن صورت می‌گرفته نه از روی واقعیت، هدف اصلی نقاش، زیبا سازی و آرایش ترجمه‌ها و متون خشک و گاهی نامفهوم نشان دادن تصویر واقعی گیاه بوده است.

بقیه از صفحه قبل

باشند. اما گونه‌های دیگر آن همچون گونه ای که سیاه رنگ، بی بو و دارای پوسته‌های نازکی است که بزودی گسسته یا دچار پوسیدگی می‌شوند، هیچگونه ارزشی برای کاربرد های درمانی ندارند. گفتنی است که گونه‌ای از گیاهان یافت می‌شود که نمای آن همچون سلیخه است ولی در حقیقت، همان نیست زیرا بهنگام چشیدن، مزه تند، سوزش آور و تیزی نداشته، بوی آن هم خوش نیست و پوسته آن تا درون ساقه، گسترش دارد. از سوی دیگر، گونه ای از سلیخه یافت شده است که دارای ساقه‌های پهن، نرم و سبکی است و شاخه‌های آن نمائی خوشایند و زیبا دارند. گمان می‌رود که این گونه، برتر از گونه‌های دیگر سلیخه است. اما سلیخه ی سفید رنگی که دارای خال‌های سرخ، بوئی همچون بوی گندناو ساقه‌های باریک و نازکی است، هیچگاه نباید به کار برده شود (طبایطی، ۱۳۹۱: ۷۷-۷۸)

در بررسی که بین تصویر واقعی گیاه و نسخه آستان قدس در گیاه بلسان می‌توان گفت: سبک هنری مکتب بغداد به خوبی در تصویرسازی‌های نسخه الحشایش آستان قدس قابل مشاهده است. در نگاره‌های این دوره، چین و شکن جامه‌ها و هاله نورانی اطراف سر از هنر بیزانسی مایه گرفته شده است. رنگهایی که در نگاره‌ها به کار رفته است معدود اما تناسب آن‌ها با یکدیگر، بسیار دقیق و لطیف صورت گرفته است. چهره افراد به نژاد سامی (عربی) تعلق دارد، اما نفوذ شایان توجه هنرمندان بیزانسی و روم شرقی را نیز، در این تصاویر می‌توان مشاهده کرد. این ویژگی‌ها به خوبی در تصویرسازی گیاه بلسان و دیگر گیاهان تصویرسازی شده قابل مشاهده است. تصویرسازی ذهنی بارنگهای تخت و ایجاد کادر پنهان برای تصاویر با سطور نوشته از مشخصه‌های و ویژگی‌های اوایل قرن شش به بعد است که در نسخه الحشایش این ویژگی تصویرسازی خلاقانه به وفور در تصاویر مشاهده شده است.

منابع و مأخذ

- آرام، احمد، ۱۳۶۶، علم در اسلام، تهران: سروش.
- اعلم، هوشنگ، ۱۳۸۳، دیوسقوریدس الحشایش «نسخه کاخ گلستان»، ترجمه مهران بن منصور بن مهران، با مقدمه - هوشنگ اعلم و محمد مهدی اصفهانی، تهران، انتشارات تصویر نسخ خطی موزه ملی تاریخ علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.
- المکمونى القزوينى، زکریا بن محمود، ۱۳۶۱، عجایب المخلوقات، تصحیح نصراله سبوحی، چاپ دوم، چاپ مهارت
- پاکباز، رویین، ۱۳۸۶، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران، انتشارات زرین و سیمین.
- پوپ، آرتور اوپهام، ۱۳۷۲، مینیاتورهای ایرانی. ترجمه حسن نیر. تهران: انتشارات بهار.
- دیوسقوریدس، پدانیوس آنارزبی، ۱۳۹۱، دیوسقوریدس (حشایش)، ترجمه محمود طباطبائی، ۵ جلد، دانشگاه علوم پزشکی تهران.
- دیوسقوریدس، پدانیوس، ۱۳۹۱، الحشایش یا هیولی الطب، ترجمه عربی مهران بن منصور، با مقدمه غلامعلی عرفانیان، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- ذکرگو، امیرحسین، ۱۳۸۶، فلسفه هنر مسیحی و شرقی، تهران: فرهنگستان هنر.
- زرگری، علی، ۱۳۷۴، گیاهان دارویی در پنج جلد، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- طباطبایی، محمود، ۱۳۹۱، دیوسقوریدس (حشایش)، ۵ جلد، دانشگاه علوم پزشکی تهران.
- عرفانیان، غلامعلی، ۱۳۹۱، الحشایش یا هیولی الطب، ترجمه عربی مهران بن منصور، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- عرفانیان، غلامعلی، ۱۳۷۰، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، جلد نوزدهم، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.

Le baron de slane. M (1895), CATALOGUE DES MANUSCRITS ARABES, Paris,-
Imprimerie nationale.

Scheufele, chr (1977), SPATANTIKE BILDERAUS DER WELT DES ARZTES, Guido-
Pressler Verlag Wiesbaden.

Papadopoulo, A. 1979. Islam and Muslim Art. Newyork: Harry N. Abrams, Incorporated.

Talbot Rice, D. 1971. Islamic painting. Edinburgh: Edinburgh University Press.